

લોકગીત લોકસાહિત્યનું અત્યંત મહત્ત્વનું સ્વરૂપ છે. લોકગીત ભલે કોઈ એક કવિ હૃદયમાં સ્ફૂરતું હોય, પરંતુ એ બંધાતું ને ઉઘાડ પામતું હોય છે અનેક લોકોના કંઠે. લોકગીત વહેતાં ઝરણાં જેવું હોય છે. તેમાં પ્રદેશે-પ્રદેશે સુધારા-વધારા સતત ચાલતા રહેતા હોય છે. લોકગીત કંઠસ્થ પરંપરાનું સ્વરૂપ છે. દરેક સમાજજૂથને-જ્ઞાતિને પોતાના આગવાં લોકગીતો હોય છે. પોતાના પ્રદેશની બોલીમાં પ્રસંગોમાં-ઉત્સવોમાં એ ગવાતાં હોય છે.

પ્રસ્તુત લોકગીત કાલ્પનિક પ્રસંગકથા આધારિત છે. સ્વર્ગથી ઊતરી મૃત્યુલોકમાં આવતી કામધેનુ ગાયને વાઘનો ભેટો થતાં મૃત્યુ નજીક આવે છે. ગાય વાઘને ‘વીરા’ કહી થોડો સમય માગે છે. ઘરે નાનાં વાછરડાં છોડીને આવેલી ગાય તેને ધવરાવી પાછી ફરવાનું વચન આપે છે. સાક્ષીમાં સૂરજ-ચંદ્રને રાખે છે! સીમ, વાડી, ગામ, ગોંદરો વળોટી વાછરડાં પાસે આવતી ગાય તેને છેલ્લીવાર ધાવી લેવા કહે છે. વાઘને આપેલા વચનની વાત જણાવે છે. વાછરડાંને મન મરવા જતી માનું દૂધ કડવા લીંબડા બરાબર છે એ પણ ગાય સાથે વાઘ પાસે આવી, પહેલાં પોતાને ખાવા જણાવે છે. ગાયની સત્યનિષ્ઠા અને વચનપાલન તથા વાછરડાંનો માતૃપ્રેમ જોઈ વાઘ બધાંને જીવતાં તો છોડી જ દે છે, મુશ્કેલીમાં મદદરૂપ થવા પણ જણાવે છે.

સરગ ભવનથી રે ઊતર્યા, ગવતરી,
આવ્યાં મરતૂક લોકમાં મા’લવા રે.
ચરવા ડુંગરે ને પાણી પીવા ગંગા:
વાઘ વીરાની નજરે પડ્યાં રે.
ઊભાં રો’ ગવતરી પૂછું એક વાત
મોઢે આવ્યું ખાજ નહિ મેલું રે,
સાંભળ, વાઘ વીરા! કહું તને વાત:
ઘરે મેં મેલ્યાં નાનાં વાછરું રે.
ચંદર ઊગ્યાની, વીરા, અવધ્યું આપો
વાછરું ધવરાવી વહેલાં આવશું રે.
નો રે આવું તો બાવા નંદજીની આજ્યું,
ચાંદો સૂરજ આપું સાખિયા રે!
પે’લો હીંહોટો ગાયે સીમડિયે નાખ્યો,
બીજે હીંહોટે આવ્યાં વાડીએ રે.
ત્રીજો હીંહોટો ગામને ગોંદરે નાખ્યો.
ચોથો હીંહોટે વાછરું ભેટિયાં રે.
ઊઠો ઊઠો, વાછરું! ધાવો માનાં દૂધ,
અવધ્યું આવી વીરા વાઘની રે.
ઘેલી માતા કામધેનુ, ઘેલડિયાં મ બોલો!
કળપેલું દૂધ કડવો લીંબડો રે.
મોર્ય ચાલ્યાં વાછરું ને વાંસે માતા કામધેનુ,
કલ્યાણી વનમાં ઊભાં રિયાં રે.
ઊઠો ઊઠો વાઘ મામા, પે’લાં અમને મારો.
પછી મારો અમારી માતને રે.
નાનાં એવાં વાછરું, તમને કોણે શીખવિયાં,
કિયે વેરીડે વાચા આલિયું રે.

રામે શીખવિયાં, લખમણે ભોળવિયાં,
અરજણે વાચા આલિયું રે.
નાનાં એવાં વાછરું, તમે કરો લીલાલે'ર,
વસમી વેળાએ સંભારજો રે.
(ઝવેરચંદ મેઘાણી : 'રઢિયાળી રાત'માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સરગ ભવનથી સ્વર્ગલોકથી ગવતરી ગાય મરતૂક લોકમાં મૃત્યુલોકમાં, પૃથ્વી પર મા'લેવા મહાલવું, ઠાઠમાઠથી ને આનંદમાં અહીંતહીં ફરવું ચરવા ચરવું, ફરવું, ઘાસ, દાણો વગેરે ફરીને શોધી ખાવો (પશુપંખીએ) ડુંગરડે ડુંગર ઉપર ગંગા હિંદુઓની પવિત્ર નદી, ભાગીરથી વીરાની ભાઈની મોઢે આવ્યું ખાજ સામે આવેલો ખોરાક મેલું (અહીં) મૂકું, છોડું, મુક્ત કરું વાછરું ગાયનું બચ્ચું ચંદર ચંદ્ર, ચાંદો અવધ્યું અવધિ, નિશ્ચિત સમય ધવરાવી ધવડાવવું બાવા નંદજીની આણ્યું કૃષ્ણને ઉછેરનાર ગોકુલના મુખી નંદની આણ-દુવાઈ-શપથ સાખિયા સાક્ષી, સાક્ષી પૂરનાર પે'લો પહેલો હીંહોટો ગાય-બળદના ગળામાંથી નીકળતો એક જાતનો ભાંભરવાનો અવાજ સીમડિયે સીમ, ખેતર કે ગામની હદે ગોંદરે ગોંદરું, ગામનાં ઢોર ઊભાં રહેવાની ભાગોળ પાસેની જગા ભેટિયાં મળ્યાં, મુલાકાત થવી ઘેલડિયાં મ બોલો ગાંડપણભર્યું ન બોલો કળપેલું દૂધ (અહીં) મધુરું-મીઠું દૂધ મોર્ય આગળ, મોખર વાંસે પાછળ કલ્યાણી ગાય, વાછડી રિયાં રહ્યાં માતને માતાને શીખવિયાં શીખવ્યું કિયે વેરીડે યા દુશ્મન-શત્રુએ વાચા વાણી, બોલી આલિયું આપી રામ દશરથ રાજાના મોટા પુત્ર લખમણ લક્ષ્મણ, રામનો નાનો ભાઈ, સુમિત્રાનો પુત્ર ભોળવિયાં ભોળવ્યાં, ભરમાવ્યાં, ફોસલાવ્યાં અરજણ અર્જુન, પાંચ પાંડવોમાંનો ત્રીજો લીલાલે'ર લીલાલહેર, ખૂબ જ આનંદ, સુખ વસમી વેળાએ મુશ્કેલ સમયે સંભારજો યાદ કરજો

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના દરેક પ્રશ્નનો એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :
 - (1) ગવતરી શબ્દ કોના માટે પ્રયોજાયો છે?
 - (2) ગવતરીનું અવતરણ ક્યાંથી થયું છે?
 - (3) વાઘે ગાયને શું કહ્યું?
 - (4) વાછરડાએ માનું દૂધ શાથી ન પીધું?
2. નીચેના દરેક પ્રશ્નના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :
 - (1) ગાયે વાઘને શી વિનંતી કરી?
 - (2) ગાયે વાછરડાઓને શું કહ્યું?
 - (3) વાછરડાઓએ વાઘને શું કહ્યું?
 - (4) વાઘે વાછરડાઓને શી હેયાધારણ આપી?
3. નીચેના પ્રશ્નનો સવિસ્તર ઉત્તર લખો :
આ લોકગીતનું કથાવસ્તુ તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.

વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ

- 'સાચાબોલાં હરણાં' વાર્તા મેળવીને વાંચો.

- આ લોકગીતના કેન્દ્રમાં ગાય અને વાઘ વચ્ચેનો સંવાદ કેન્દ્રમાં છે. લોકગીતમાં તળપદા શબ્દો વધારે હોય તે સ્વાભાવિક છે.
- અહીં ગાય માટે ‘ગવતરી’ શબ્દ વપરાયો છે અને તેને માટે ‘ઊતર્યા’ એમ માનાર્થે બહુવચન હોવાથી આ ગાય સામાન્ય ગાય નથી. સ્વર્ગમાંથી જેનું અવતરણ થયું છે તેવી કામધેનુ છે.
- લોકગીતમાં લોકકવિએ ક્યાંક શબ્દસંક્ષેપ કે શબ્દવિસ્તારનો સહારો લીધો છે. ‘સરગ’, ‘મરતૂક’, ‘ડુંગરડે’, ‘અવધ્યું’, ‘સાખિયા’, ‘સીમડિયે’, ‘ઘેલડિયા’ જેવા શબ્દ જોતાં તમને ખ્યાલ આવશે કે અનુક્રમે ‘સ્વર્ગ’, ‘મૃત્યુ’, ‘ડુંગર’, ‘અવધિ’, ‘સાક્ષી’, ‘સીમે’, ઘેલા શબ્દોનાં તળપદાં રૂપો છે. તો કિયે, વેરીડે, લે’ર, વેરીએ અને લહેર શબ્દનો સંક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે.
- ‘કળપેલું દૂધ કડવો લીબડો રે’
વાછરુના મુખે મુકાયેલા આ શબ્દો દૈવી ગાયથી અવતરેલાં તેનાં સંતાનો પણ કેવાં દૈવી છે તેનો ખ્યાલ આપશે.

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

- તમારા પ્રદેશમાં ગવાતાં ગીતો એકઠાં કરાવી ગાનસ્પર્ધા ગોઠવો.
- વાર-તહેવારે ગવાતાં પ્રાદેશિક લહેકા ધરાવતાં ગીતોનો સંગ્રહ તૈયાર કરાવો.

